

Buddhist Landscapes

Art and Archaeology of the Khorat Plateau, 7th to 11th Centuries

ที่มา: nuspress.nus.edu.sg

19

Book Review:

ก่อร่างสร้างภูมิทัศน์ทางพุทธศาสนายุคต้นประวัติศาสตร์
ของภาคอีสาน มุมมองใหม่จากหลักฐานโบราณคดีและ
ศิลปกรรมบนที่ราบสูงโคราช

*Buddhist Landscapes Art and Archaeology of
the Khorat Plateau, 7th to 11th Centuries*
โดย Stephen A. Murphy

DOI : 10.14456/drj.2025.29

ดร. ประภัสสร ชูวิเชียร*

Dr. Praphat Chuvichean

* รองศาสตราจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
อีเมล: prabhassara@gmail.com

Associate Professor, Department of Art History, Faculty of Archaeology,
Silpakorn University. email: prabhassara@gmail.com

เกริ่นนำ

อนิจจัง วัฏฏะ สัมขาร

(มหาปรินิพพานสูตร)

นานมาแล้วที่เริ่มมีการศึกษาหลักฐานของพุทธศาสนาในยุคแรกเริ่มบนที่ราบสูงโคราชหรือพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยส่วนใหญ่เริ่มต้นจากนักวิชาการชาวไทยโดยทั้งหมดมุ่งไปให้ความสนใจกับใบเสมาหรือหินตั้งซึ่งเป็นวัตถุทางศาสนาที่โดดเด่นในภูมิภาคดังกล่าวและพุทธศิลป์อื่นๆ เช่น พระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์ พระพิมพ์ หากแต่บริบทหลักฐานที่เกี่ยวข้องอื่นๆ เช่น แหล่งโบราณคดีและจารึก กลับได้รับการศึกษาแยกออกไปต่างหาก ทำให้ที่ผ่านมามองค้ความรู้ทั้งหมดยังไม่สามารถประกอบสร้างภาพของพลวัตยุคแรกเริ่มของพุทธศาสนาบนที่ราบสูงโคราชได้ชัดเจนมากนัก

หนังสือเล่มนี้ได้ประมวลเอาหลักฐานและความรู้มากที่สุดเท่าที่เคยมีในการศึกษาทางโบราณคดีเกี่ยวกับที่ราบสูงโคราชมาไว้ด้วยกัน ภายใต้กรอบของชื่อ “ภูมิทัศน์ทางพุทธศาสนา” ทำให้แนวทางการศึกษาและนำเสนอต่างไปจากการศึกษาที่ผ่านมาในอดีตอย่างน่าสนใจ

ลุ่มน้ำ บทบาทต่อผู้คนโบราณที่หลอมกันไปในปัจจุบัน

ในบทเริ่มแรก ผู้เขียนจัดแบ่งโครงสร้างหลักของหนังสือตาม “ลุ่มน้ำ” เพราะได้ตระหนักชัดว่าภูมิประเทศมีบทบาทต่อมนุษย์ในสมัยโบราณเพราะกำหนดรูปแบบ

Buddhist Landscapes

**Art and Archaeology of the Khorat
Plateau, 7th to 11th Centuries**

Stephen A. Murphy

Book review - Buddhist
Landscapes Art and
Archaeology of the
Khorat Plateau,
7th to 11th Centuries

ผู้เขียน: Stephen A. Murphy

สำนักพิมพ์: NUS Press

จำนวนหน้า: 288

ปีที่พิมพ์: 2567

ISBN: 978-981-325-213-4

การตั้งถิ่นฐาน การใช้ชีวิต การคมนาคมติดต่อค้าขายและแลกเปลี่ยนวัฒนธรรม ดังนั้น ผลการค้นคว้าในหนังสือเล่มนี้จึงมองเห็นภาพทางภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมที่อยู่ภายใต้ ธรรมชาติของที่ราบสูงโคราช ผู้เขียนจัดแบ่งลุ่มน้ำออกเป็น 3 ลุ่มน้ำ คือ ลุ่มน้ำชี ลุ่มน้ำมูล และลุ่มน้ำโขง นอกจากนี้การก้าวข้ามผ่านกรอบความคิดแบบรัฐชาติได้เปิดให้มีการนำหลักฐานในประเทศลาวและกัมพูชาก็ยังถูกนำมาวิเคราะห์ร่วมอีกด้วย

ผู้เขียนกล่าวตั้งแต่หน้าแรกของหนังสือไว้ว่า พุทธศาสนาได้แพร่กระจายไปตามลำนํ้าสายหลักและตั้งมั่นอยู่บนที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง นั่นหมายถึงการเชื่อมโยงหลักฐานต่างๆ สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างพฤติกรรมของมนุษย์ในอดีตกับภูมิประเทศที่เป็นปัจจัยหลัก แม้ว่าจะไม่มีหลักฐานร่วมสมัยที่กล่าวถึงถึงการคมนาคมทางน้ำในยุคดั้งเดิม แต่ผู้เขียนก็ได้ใช้ประโยชน์จากบันทึกนักเดินทางชาวตะวันตกในศตวรรษที่ 19 ที่เข้ามายังภาคอีสานและลุ่มน้ำโขงเพื่อมองเห็นภาพการสัญจรทางเรือในลำนํ้าต่างๆ ของที่ราบสูงโคราชซึ่งน่าจะยังใกล้เคียงกับสมัยโบราณอยู่

โดยหนังสือเล่มนี้แสดงถึงภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่แตกต่างกันไปในแต่ละลุ่มน้ำ ของที่ราบสูงโคราช อาทิเช่น ความนิยมโบสถ์ในลุ่มแม่น้ำชี กลุ่มประติมากรรมพระโพธิสัตว์และพระพุทธรูปลอยตัว-สำริดในลุ่มแม่น้ำมูล และการเป็นชายขอบของกลุ่มวัฒนธรรมต่างๆบนริมฝั่งแม่น้ำโขง ดังนั้นในผลการค้นคว้าต่อมา เราจึงเห็นได้ว่า ผู้เขียนสะท้อนถึงการมีปฏิสัมพันธ์และการแยกตัวของพื้นที่ในแต่ละลุ่มน้ำบนที่ราบสูงโคราชอย่างไร ดังนั้นการเริ่มต้นที่การใช้พื้นที่ลุ่มน้ำเป็นหลักในการจัดแบ่งบทนาเสนอ ในหนังสือเล่มนี้จึงเป็นประเด็นสำคัญมากที่ส่วนใหญ่นักวิชาการด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์ศิลปะของไทยยังละเลย ทำให้ยังไม่สามารถแปลความหลักฐานต่างๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

โบสถ์-หินตั้ง วัดอุททางพุทธศาสนาระยะแรกเริ่มในที่ราบสูงโคราช

หนังสือเล่มนี้เองก็เจาะจงวิเคราะห์โบสถ์หรือหินตั้งเป็นหลักเช่นเดียวกับนักวิชาการที่ผ่านมา เนื่องจากเป็นงานศิลปกรรมที่พบอย่างมีนัยยะสำคัญโดยทั่วไปในที่ราบสูงโคราช และถือเป็นอัตลักษณ์ของพื้นที่อย่างแท้จริงในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16 ผู้เขียนระบุว่าการศึกษาภาพทางพุทธศาสนาลงไปทำให้หลักหินเหล่านี้กลายเป็นของศักดิ์สิทธิ์ ทำให้เรานึกถึงแนวคิดของวัฒนธรรมหินใหญ่ที่มีมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ผู้เขียนเริ่มจากจัดแบ่งโบสถ์ออกเป็น 2 กลุ่มใหญ่คือกลุ่มที่สลักภาพเล่าเรื่อง และกลุ่มสลักสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนา ซึ่งทำให้ผู้เขียนสามารถแยกแยะ

ความสัมพันธ์ของการเกาะกลุ่ม (cluster) ในพื้นที่ต่างๆออกได้ผ่านรูปแบบที่ร่วมกัน

กลุ่มพื้นที่ที่พบไบเสม่าจำนวนมาก คือลุ่มน้ำชีตอนกลางหรือที่ผู้เขียนนิยามว่าเป็น “มณฑลฟ้าแดดสงยาง” เป็นสำคัญอันดับแรก ไบเสม่าจำนวนมากถูกนำมาวิเคราะห์โดยมีทั้งประเด็นโต้แย้งและแสดงความเห็นใหม่ เช่น การตีความภาพขาดก และพุทธประวัติที่ถูกนำมาคลี่ขยายให้เห็นความสัมพันธ์กับหลักฐานอื่นๆ เช่น ถึงร่องรอยของพุทธศาสนamahayana ที่แทรกอยู่ในรูปสลักของไบเสม่า

ไบเสม่าอีกกลุ่มที่ผู้เขียนให้ความสนใจคือไบเสม่าสลักภาพสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนา โดยเฉพาะภาพสถูปกุ่มกะ (หรือที่รู้จักกันในชื่อ “ปुरुณฐะ”) และธรรมจักร อันเป็นกลุ่มรูปภาพที่กระจายตัวกว้างขวาง ผู้เขียนแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างลุ่มน้ำบางแห่ง เช่น ลุ่มน้ำชีตอนล่างกับลุ่มน้ำโขงเนื่องจากการค้นพบรูปสลักเช่นนี้เหมือนกัน หรือผู้เขียนได้อธิบายถึงความพยายามในการเผยแพร่พุทธศาสนาจากลุ่มแม่น้ำมูลลงไปสู่ดินแดนที่มีการนับถือศาสนาฮินดูที่มั่นคงอย่าง ที่ราบลุ่มน้ำโตนเลสาบในกัมพูชา

พุทธศิลป์อื่นๆ ร่องรอยของ “กลุ่มช่างฝีมือ” ในอดีต

พระพุทธรูปสลักหินลอยตัวเป็นวัตถุอีกอย่างหนึ่งที่หนังสือเล่มนี้กล่าวถึงในฐานะหลักฐานของพุทธศาสนาแบบทวารวดี รวมทั้งประติมากรรมพระโพธิสัตว์หล่อจากสำริด ผู้เขียนตั้งข้อสังเกตจากปริมาณการค้นพบว่ในลุ่มน้ำมูลอาจมี “ช่างหล่อ” ฝีมืออยู่ในลุ่มแม่น้ำมูล จากการค้นพบประติมากรรมสำริดจำนวนมากในภาคอีสานตอนล่าง

พระพุทธรูปไสยาสน์ที่สลักบนเพิงผา ดังเช่นที่ภูเวียง ภูโป เป็นอีกหนึ่งในการสร้าง “ภูมิทัศน์” ทางพุทธศาสนาขึ้นตามคัมภีร์อย่างมีนัยยะสำคัญและอาจเกี่ยวข้องกับประเพณีบางอย่างที่เคยมีในอดีต อันน่าจะมาจากวัฒนธรรมทวารวดีในภาคกลางของประเทศไทยแล้วแพร่กระจายออกไปในพื้นที่ที่เป็นเทือกเขาของ ที่ราบสูงโคราช

ผู้เขียนที่ได้อภิปรายกรณีการลักลอบโจรกรรมโบราณวัตถุที่เป็นประติมากรรมสำริดจากแหล่งโบราณคดีบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล เป็นการแสดงเจตจำนงถึงการต่อต้านการลักลอบค้าโบราณวัตถุ ซึ่งเป็นจรรยาบรรณพื้นฐานของผู้ศึกษาทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ศิลปะ

ความโยงใยระหว่างข้อมูลทางโบราณคดี จารึก ขาดิพันธุ์ ประวัติศาสตร์ศิลปะ และ ภูมิศาสตร์

หลักฐานที่ผู้เขียนนำมาเสนอในงานชิ้นนี้ ถือว่าเป็นสิ่งที่ค่อนข้างคุ้นตาสำหรับนักวิชาการชาวไทย ทว่าการตีความอาจเรียกได้ว่าแทบไม่เคยมีนักวิชาการ (ทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติ) คนใดที่ได้แสดงความเกี่ยวข้องระหว่างงานศิลปะทวารวดี ในภาคอีสานกับชุมชนที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบบนที่ราบสูงโคราชอย่างเป็นทางการมาก่อน ผู้เขียนได้ปูพื้นความเข้าใจเชิงกายภาพที่สัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์เช่น น้ำท่วม ภัยแล้ง หรือปริมาณผลผลิตข้าว การตั้งถิ่นฐาน 4 แบบถูกนำมาเสนอให้เข้าใจถึงชุมชนในที่ราบสูงโคราชช่วงตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 โดยผู้เขียนได้ให้ความสนใจกับการดัดแปลงภูมิประเทศที่ทำให้เกิดภูมิทัศน์แบบใหม่ดังเช่นการประดิษฐ์ฐานใบเสมาเพื่อเป็นเขตสังฆาวาส-สังฆกรรม การสลักพระพุทธรูปไสยาสน์บนเนื้อเมฆา หรือการใช้พื้นที่เพิงหิน-เสาหินเพื่อเป็นวัดป่า ที่อาจสืบเนื่องจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์ลงมา

ผู้เขียนให้ความเห็นว่าชุมชนยุคเหล็กได้พัฒนาอย่างรวดเร็วเข้าสู่สมัยทวารวดี ทำให้เกิดเมืองขนาดใหญ่อย่างเมืองเสมาในลุ่มน้ำมูล ทำให้เราปะติดปะต่อเรื่องราวทางโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์เข้ากับงานค้นคว้าประวัติศาสตร์ศิลปะหรือจารึกได้ นอกจากนี้ยังมีการอภิปรายเกี่ยวกับทวารวดีในที่ราบสูงโคราชซึ่งมีความเกี่ยวพันกับภาคกลางและกัมพูชา รวมไปถึงการวิพากษ์แนวคิดเกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์ของสมัยทวารวดีว่ามีประชากรเป็นคนกลุ่มใดกันแน่

ผลจากการคำนวณตัวเลขจากกลุ่มใบเสมาซึ่งเป็นเสมือนที่เขตสังฆาวาส-สังฆกรรม ทำให้ผู้เขียนสามารถเสนอข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับจำนวนของพระสงฆ์และคณะสงฆ์ที่ตั้งอยู่ในลุ่มน้ำหรือชุมชนโบราณของที่ราบสูงโคราชได้อย่างน่าสนใจ พลวัตเหล่านี้จะนำไปสู่ข้อสันนิษฐานวางตำแหน่งของรัฐโบราณบนที่ราบสูงโคราชต่อมา อันถือเป็นจุดคลี่คลายสำคัญของหนังสือเล่มนี้

มาสู่ข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับรัฐโบราณในที่ราบสูงโคราช ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-14

จากการใช้ลุ่มน้ำแบ่งพื้นที่ออกจากกัน เมื่อรวมเข้ากับการจัดระบบการกระจายตัวของหลักฐานทำให้เห็นการเกาะกลุ่มของพุทธศิลป์ในพุทธศตวรรษที่ 12-16 บนที่ราบสูงโคราชอย่างชัดเจน ทำให้ผู้เขียนมองระดับความสำคัญหลักฐานได้ชัดเจน

มากขึ้น

ผู้เขียนเชื่อว่าศูนย์กลางสำคัญของวัฒนธรรมไบเซมาทวารวดีบนที่ราบสูงโคราชคือกลุ่มเมืองฟ้าแดดสงยาง อันมีลักษณะเป็น มณฑล (Mandala) เพราะพบอยู่กว้างขวางบริเวณลุ่มแม่น้ำชีใจกลางแอ่งโคราช รูปแบบภาพสลักบนเสมาที่มีความประณีตสวยงามและมีจำนวนมากว่าแห่งอื่น ขณะเดียวกันพื้นที่ของลุ่มแม่น้ำมูลกลับมีหลักฐานอีกประเภทปรากฏขึ้นเป็นกลุ่มใหญ่นั้นคือประติมากรรมในพุทธศาสนาจำนวนมากทั้งสลักหินและหล่อสำริด มีลักษณะเป็นของตนเองอย่างมาก อีกทั้งส่วนหนึ่งยังมีรูปแบบสัมพันธ์กับศิลปะเขมรโบราณ จึงน่าจะมีศูนย์กลางสำคัญอีกแห่งที่เมืองเสมาบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน

ศูนย์กลางของกลุ่มสำคัญทั้งสอง (ฟ้าแดดสงยางและเสมา) ผู้เขียนได้แปลความผ่านบริบททางเอกสารโบราณออกมาได้ว่ากลุ่มเมืองฟ้าแดดน่าจะตรงกับศูนย์กลางรัฐเวินตัน (Ven-Tan) ที่ปรากฏในเอกสารจีนโบราณ และลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนซึ่งมีเมืองเสมาเป็นเมืองสำคัญน่าจะตรงกับรัฐศรีจนาศะในจารึกภาษาสันสกฤตบางหลักในพุทธศตวรรษที่ 12-13 ที่พบในประเทศไทย ซึ่งเป็นรัฐที่มีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับทวารวดีในภาคกลาง ขณะที่กลุ่มของลุ่มแม่น้ำชีนั้นเกี่ยวโยงข้ามไปถึงอาณาจักรจามปาในเวียดนาม ดังนั้นเมื่อลากเส้นเชื่อมกันแล้วจะพบว่าผู้เขียนพยายามอธิบายถึงรัฐโบราณที่ติดต่อกันตั้งแต่ตะวันตกในที่ราบลุ่มภาคกลาง (รวมถึงคาบสมุทรมลายู) ไปสู่ที่ราบแคบๆริมอ่าวตังเกี๋ยของเวียดนามตอนกลาง-ล่างโดยมีที่ราบสูงโคราชเป็นตัวกลางนั่นเอง

การตั้งข้อสันนิษฐานถึงศูนย์กลางของรัฐโบราณที่ถูกล่าวถึงในเอกสารนี้เองน่าจะเป็นเป้าหมายสำคัญที่หนังสือนี้ต้องการอธิบายว่า เมื่อพุทธศาสนาและอารยธรรมอินเดียที่ผ่านมาทางทวารวดีของภาคกลางเข้ามาสู่ที่ราบสูงโคราชในพุทธศตวรรษที่ 12 แล้ว ภูมิทัศน์ของพื้นที่ได้เปลี่ยนไปจากสังคมแบบดั้งเดิมไปสู่ภาพมองทางวัฒนธรรมแบบใหม่ที่มีฉากเป็นชุมชนระดับรัฐซึ่งประกอบด้วยโครงสร้างซับซ้อน และอุปถัมภ์พุทธศาสนาไว้เป็นเครื่องมือในการจัดการสังคมในระดับมวลรวม สังเกตได้เป็นอย่างดีจากความสัมพันธ์ระหว่าง cluster ต่างๆที่ผู้เขียนได้กล่าวถึงนั่นเอง

สิ่งไม่เที่ยงแท้คือความแน่นอน

ภูมิทัศน์ทางโบราณคดีเป็นหัวข้อที่ได้รับการกล่าวถึงเมื่อไม่นานมานี้หากเทียบกับการศึกษาโบราณคดีที่หลากหลายสาขา ทว่ามันกลับฉายภาพที่สำคัญของพลวัตหรือพฤติกรรมของมนุษย์ในอดีตได้แจ่มชัด เนื่องจากการอธิบายภูมิทัศน์จำเป็นจะต้องใช้มวลความรู้ที่หลากหลายมาประกอบร่วมกันเพื่อวิเคราะห์ถึงความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติกับมนุษย์ การดัดแปลงภูมิประเทศ การสร้างจุดหมายตา ฯลฯ

หนังสือเล่มนี้ได้ทำหน้าที่อธิบายความเคลื่อนไหวของผู้คนแล้ววัฒนธรรมในสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้นของที่ราบสูงโคราช และสรุปไว้ได้น่าสนใจว่าที่ผ่านมาภูมิภาคนี้ถูกมองว่าเป็นพื้นที่ชายขอบ (เนื่องจากการศึกษามองจากส่วนกลางเข้ามา) แต่จากการศึกษานี้ระบุได้ว่ามันเป็นพื้นที่ที่มีอัตลักษณ์และมีอำนาจเป็นของตนเอง การเข้ามาของพุทธศาสนามีส่วนให้เกิดการปรับเปลี่ยนภูมิทัศน์ครั้งสำคัญทางวัฒนธรรมและยังคงเป็นมาจนถึงปัจจุบัน พุทธศาสนาก็ยังคงถูกนับถือปฏิบัติเป็นหลักอยู่ในที่ราบสูงโคราช

อย่างไรก็ตาม น่าเสียดายที่การค้นคว้าของนักวิชาการในท้องถิ่นที่มีเพิ่มขึ้นจากเดิมจนถึง พ.ศ.2567 ซึ่งมีรายละเอียดและผลการศึกษาที่น่าสนใจเกี่ยวกับศิลปกรรมสมัยทวารวดีบนที่ราบสูงโคราช ไม่ได้ถูกอ้างอิงถึงในหนังสือเล่มนี้ ซึ่งได้พบเสมอในการค้นคว้าและเขียนขึ้นโดยภาษาท้องถิ่นที่มีข้อจำกัดในการเผยแพร่สู่นักวิชาการภายนอก

ท้ายสุดผู้เขียนให้ข้อคิดว่าหลักฐานทั้งหมดที่ได้กล่าวถึงไปนั้นได้ค่อยๆ เสื่อมสลายไปตามกาลเวลา ตรงกับวลีว่า “สิ่งทั้งหลายล้วนแต่เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้” อันเป็น “ปรัชญาสูงสุด” ที่ชาวพุทธมักกล่าวอ้างอยู่เสมอ

รองศาสตราจารย์ ดร.ประภัศร์ ชูวิเชียร

หมายเหตุ ขอขอบคุณ Jennifer Feng และ Laura DiZerega แห่งกองบรรณาธิการวารสาร Architectural Histories ซึ่งได้แนะนำให้เรียบเรียง Book review เกี่ยวกับหนังสือเล่มนี้พร้อมทั้งยังได้อนุญาตให้นำบทวิจารณ์ตีพิมพ์เป็นภาษาไทยด้วย